

The political and social role of the kharijites sect in Kerman

Hassan Behzadi Godari

Department of History, Shiraz University, Shiraz, Iran. Email: behzadihassan677@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Articl history:

Received:
2025-04-28

Accepted:
2026-05-04

Keywords:

Khawarij,
Kerman,
Tahkim,
Arazqa,
Sofriye

Abstract

The Kharijites of Kerman were one of the most important sects that were able to occupy the Umayyad and Abbasid caliphs in this land for a long time and cause chaos in the eastern part of the Islamic Caliphate. In fact, the Kharijites had a different view of areas like Kerman to expand their scope of activities, and for this reason, groups like Arazqa were able to turn this province into the most important center of their activity. The present study, using a descriptive-analytical method and using a library method, examines the role of the Kharijites in the political and social equations of Kerman and examines the grounds for this sect's rise to power and the consequences of their presence. The research findings show that geographical factors such as distance from the central caliphate, proximity to the Kharijite centers in Oman, and the favorable climate of the Kerman province have been effective in expanding and stabilizing their activities. In fact, these conditions could have fulfilled the goals of the Khawarij and helped them achieve their desires.

Cite this article: Behzadi Godari, Hassn (2026). The political and social role of the kharijites sect in Kerman. *The Journal of Research on the History of Iran in the Islamic Period*, 3(8), 7-26.

© The Author(s).

Publisher: Islamic Azad University
Science and Research Branch

Introduction

A look at historical sources makes it clear that the Khawarij sect, like most Islamic sects, was initially a purely political movement that was formed as a result of the issue of arbitration and the caliphate; but gradually, outside the framework of the religious and political institutions of their time and also considering the various interpretations they had of Islam, they put forward their own beliefs and views. The Khawarij can be introduced as republicans of Islam and a symbol of radical and extremist views and beliefs. They separated from the army of Imam Ali (AS) and became known as the Khawarij.

Further explanation: Following the death of Yezidi ibn Muawiyah, chaos and anarchy engulfed many areas of the lands of the Islamic Caliphate, so that some groups took advantage of the created power vacuum and dreamed of leading the Islamic world. The most important of these movements include the Tawwabīn uprising, the Mukhtar Thaqafi movement, the Abdullah ibn Zubair uprising, and the movement of Abd al-Rahman ibn Muhammad al-Ash'ath. In addition to these issues, it should also be mentioned that external threats, from time to time, this internal turmoil encouraged them to attack the areas under the control of the Umayyad Caliphs. In these circumstances, one of the most important sects that was able to take full advantage of this situation was the Khawarij. These circumstances helped them to unite once again and form a united and resistant front against the Umayyad Caliphs.

The time of the formation of the Khawarij sect can be considered to be in the year 37 AH, following the incident of arbitration. Those who had separated from the army of Imam Ali (AS) formed the initial core of the Khawarij. One of the most prominent events in the history of Islam is the Battle of Siffin. The importance of this war is that after Muawiyah and the armies of Syria failed to defeat the armies of Imam Ali in the field of battle, they resorted to trickery and raised the issue of spearing the Qurans. This action caused many of Imam Ali's soldiers to be deceived by this conspiracy, even though Imam Ali (AS) had repeatedly warned them about these conspirators. Thus, despite the fact that many of the army leaders, such as Malik bin Ashtar and Sulayman bin Sard, insisted on continuing the war, some people, such as Ash'ath bin Qais, who headed the Kanda tribe, insisted on accepting the arbitration issue, and this caused a large part of Imam Ali's (AS) soldiers to demand arbitration.

It was following these pressures that Imam Ali accepted the arbitration issue. After Abdullah bin Abbas, proposed by Imam Ali, was opposed, he proposed Abu Musa Al-Ash'ari as his representative. On the other hand, Amr Al-As was chosen as the representative of Muawiyah's army. It was decided that the two groups would gather in Dumah Al-Jandal and announce their verdict by the arrival of the month of Ramadan. After Ash'ath ibn Qais read the contents of the arbitration letter to the troops, a prominent member of the Banu Tamim clan, Urwah ibn Udayah al-Tamimi, chanted the slogan "There is no arbitration except by Allah." Over time, most of the troops joined him and demanded a resumption of the war.

Since Imam Ali considered himself committed to the provisions of the arbitration letter, he opposed the continuation of the war, and this led to a group of soldiers, led by Shab'ath ibn Rab'i, on the way back to Kufa, going to a village near Kufa called Harura' and forming the first center of the Khawarij. Following this, Imam Ali sent Abdullah ibn Abbas among them, but he failed to convert most of them. Although some of them changed their beliefs about arbitration, However, the existence of some doubts about accepting or not accepting arbitration and also sending Abu Musa Al-Ash'ari as an arbitrator caused a large number of them, who had accepted the leadership of Abdullah ibn Wahb Al-Rasibi, to go to a place called Nahrawan and officially introduce themselves as the new opponents of the government of Imam Ali (AS).

Important narratives related to the Khawarij and how they came to power, in addition to primary historical sources, are also an important part of sectarian sources. In these sources, the Khawarij sect is discussed alongside other Islamic sects, and most of their beliefs and political and military actions are

stated. Following that, some local sources of Kerman history and new research have also addressed the presence of the Khawarij in the province of Kerman; but what is less discussed is the context and consequences of their presence in this land. This article seeks to answer the question: What were the contexts for the presence of the Khawarij in the province of Kerman? And what were the consequences and consequences of the presence of the Khawarij in the land of Kerman? In this regard, after explaining how the Khawarij were formed, the present article analyzes this sect and attempts to criticize and examine the issue in question by utilizing first-hand sources and the views of experts.

Sources and References

- Ibn Abi al-Hadid, Fakhr al-Din Abu Hamid (1993). Commentary on Nahjul-Balagha, translated by Gholamreza Laighi, Vol. 2, Tehran: Neistan.
- Ibn Athir, Izz al-Din (1992), The Complete History of Iran and Islam, translated by Abbas Khalili and Abul-Qasim Halat, Tehran: Institute of Scientific Press.
- Ibn Esfandiar, Baha al-Din Muhammad ibn Hassan, (1985), History of Tabaristan, Tehran: Khavar.
- Ibn Hawqal, Abul-Qasim (1965), The Shape of the Earth, translated by Jafar Shaar, Tehran: Iran Foundation Publications.
- Ash'ari, Abul-Hasan Ali ibn Ismail (1982), Articles on the Islam and the Disagreement of the Muslims, translated by Moyedi, Tehran: Amir Kabir.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی

شماره الکترونیکی: ۷۳۶۵-۳۰۱۲

نقش سیاسی و اجتماعی خوارج در کرمان

حسن بهزادی گودری

گروه تاریخ، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. پست الکترونیک: behzadihassan677@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۴ کلید واژه‌ها: خوارج، کرمان، تحکیم، ارازقه، صفریه	خوارج کرمان یکی از مهم‌ترین فرقه‌هایی بودند که توانستند به مدت زیادی خلفای اموی و عباسی را در این سرزمین به خود مشغول کرده و باعث بروز آشوب‌هایی در شرق قلمرو خلافت اسلامی شوند. در حقیقت خوارج برای توسعه دامنه فعالیت‌های خود به مناطقی مانند کرمان نگاه متفاوتی داشته و برای همین گروه‌هایی مانند ارازقه توانستند این ایالت را به مهم‌ترین کانون فعالیت خود تبدیل کنند. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از شیوه توصیفی-تحلیلی و با استفاده از روش کتابخانه‌ای به نقش خوارج در معادلات سیاسی و اجتماعی کرمان پرداخته و زمینه‌های قدرت‌گیری این فرقه و نیز پیامدهای حضور آنان را مورد بررسی قرار می‌دهد. یافته‌های پژوهش می‌دهد عوامل جغرافیایی مانند دوری از خلافت مرکزی، نزدیک بودن به مراکز خوارج‌نشین عمان و همچنین سازگار بودن آب و هوای ایالت کرمان، در گسترش و تثبیت فعالیت آنان مؤثر بوده است. در واقع این شرایط می‌توانست به اهداف خوارج جامه عمل پوشانیده و آنان را در رسیدن به خواسته‌هایشان کمک نماید.

استناد: بهزادی گودری، حسن (۱۴۰۵). نقش سیاسی و اجتماعی خوارج در کرمان. تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، ۳(۸)، ۲۶-۷.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

مقدمه

نگاهی به منابع تاریخی روشن می‌سازد که فرقه خوارج مانند اغلب فرق اسلامی، در ابتدا یک جنبش صرفاً سیاسی بود که در نتیجه ماجرای حکمیت و خلافت شکل گرفت؛ اما به مرور خارج از چارچوب نهادهای مذهبی و سیاسی روزگار خود و نیز با توجه به تفاسیر متعددی که از اسلام داشتند، عقاید و دیدگاه خود را مطرح می‌کردند می‌توان خوارج را جمهوری‌خواهان اسلام و نماد دیدگاه‌ها و عقاید تند و افراطی معرفی کرد. آنها از سپاه امام علی (ع) جدا گشته و به خارجی معروف شدند.

توضیح بیشتر آنکه به دنبال مرگ یزید بن معاویه، آشوب و هرج و مرج بسیاری از نواحی سرزمین‌های خلافت اسلامی را در بر گرفت، به طوری که بعضی از گروه‌ها از خلأ قدرت ایجاد شده بهره برده و رؤیای رهبری جهان اسلام را در سر می‌پروراندند. از مهم‌ترین این تحرکات، می‌توان به قیام توابین، جنبش مختار ثقفی، قیام عبدالله بن زبیر و نیز حرکت عبدالرحمان بن محمد اشعث اشاره نمود. در کنار این موضوعات، باید به تهدیدهای خارجی نیز اشاره کرد که هر از گاهی این آشفتگی اوضاع داخلی آنان را برای حمله به مناطق تحت سلطه خلفای اموی ترغیب می‌کرد. در این شرایط، یکی از مهم‌ترین فرقه‌هایی که از این اوضاع توانست نهایت استفاده را ببرد خوارج بودند. این شرایط به آنها کمک می‌کرد تا بار دیگر با یکدیگر متحد شده و جبهه‌ای متحد و مقاوم را در برابر خلفای اموی شکل دهند.

می‌توان زمان شکل‌گیری فرقه خوارج را مربوط به سال سی و هفت هجری و به دنبال ماجرای حکمیت دانست. آنان که از سپاه امام علی (ع) جدا شده بودند، هسته اولیه خوارج را تشکیل دادند. یکی از برجسته‌ترین رخدادها تاریخ اسلام نبرد صفین است. اهمیت این جنگ از این روی است که بعد از آنکه معاویه و لشکریان شام موفق نشدند در عرصه جنگ بر لشکریان امام علی پیروز شوند، دست به نیرنگ زده و مسئله بر سر نیزه کردن قرآن‌ها را مطرح نمودند. این اقدام موجب شد تا بسیاری از لشکریان امام علی فریب این توطئه را بخوردند و این در حالی بود که امام علی (ع) درباره این توطئه‌چینی‌ها به کرات به آنها هشدارهای لازم را داده بود. بدین ترتیب علیرغم اینکه بسیاری از بزرگان لشکر مانند مالک بن اشتر و سلیمان بن صرد، بر ادامه جنگ تأکید داشتند؛ ولی بعضی از اشخاص همچون اشعث بن قیس که ریاست قبیله کنده را بر عهده داشت، بر پذیرش مسئله حکمیت اصرار داشتند و این امر موجب شد تا بخش بزرگی از لشکریان امام علی (ع) خواهان پذیرش حکمیت شوند.

به دنبال این فشارها بود که امام علی موضوع حکمیت را پذیرفت. بعد از آنکه با عبدالله بن عباس به عنوان داور پیشنهادی از سوی امام علی مخالفت شد، ایشان ابوموسی اشعری را به عنوان نماینده خود مطرح نمود. در سوی دیگر نیز عمرو عاص به عنوان نماینده سپاه معاویه انتخاب شد. تصمیم بر آن شد که دو دسته در دومه الجندل جمع شده و تا فرا رسیدن ماه رمضان حکم خود را اعلام نمایند. بعد از آنکه اشعث بن قیس محتوا و مفاد نامه حکمیت را برای لشکریان خواند، فردی از بزرگان قبیله بنی تمیم که عروه بن ادیه تمیمی نام داشت، شعار «لا حکم الا الله» را سر داد و به مرور اغلب سپاهیان با وی همراه شده و خواهان از سرگیری جنگ شدند.

از آنجایی که امام علی خود را در قبال مفاد نامه حکمیت متعهد می‌دید، با ادامه جنگ مخالفت کرد و این موضوع موجب شد در مسیر برگشت به کوفه، دسته‌ای از سپاهیان به فرماندهی شبت بن ربیع، به روستایی در حوالی کوفه که حروراء نام داشت رفته و کانون نخستین خوارج را تشکیل دادند. به دنبال این موضوع، امام علی عبدالله بن عباس را به میان آنها اعزام کرد ولی وی موفق به بازگرداندن اغلب آنان نشد. اگرچه برخی از آنها از عقیده خود درباره حکمیت برگشتند؛ اما وجود برخی از شبهات درباره پذیرش و

یا عدم پذیرش حکمیت و همچنین راهی کردن یا نکردن ابوموسی اشعری به عنوان به داور، موجب شد تا این بار تعداد زیادی از آنها که رهبری عبدالله بن وهب راسبی را پذیرفته بودند، به محلی به نام نهروان رفته و به صورت رسمی خود را به عنوان مخالفان جدید حکومت امام علی (ع) معرفی کنند. خوارج پس از قدرت گیری در دوران امویان و عباسیان دامنه فعالیت خود را گسترش داده و مناطقی مانند کرمان از جمله کانون های مهم فعالیت آنان به شمار می رفتند. خوارج در این سرزمین تا آنجا بر قدرت خود افزودند که دریافت مالیات توسط خودشان صورت می گرفت و حتی در مناطقی مانند بم مسجد مخصوص خود را داشتند. به طور کلی این مقاله به بررسی نقش سیاسی و اجتماعی خوارج در کرمان پرداخته است. تحلیل این مسئله درک روشن تری از نحوه فعالیت خوارج در کرمان و جهت گیری اقدامات آنان به دست می دهد.

ادبیات تحقیق

درباره روایت های مهم مربوط به نقش سیاسی و اجتماعی خوارج در کرمان باید گفت در اغلب موارد این فرقه در کنار دیگر فرقه های اسلامی مورد بحث قرار گرفته است و کمتر به نقش سیاسی و اجتماعی آنان اشاره شده است. در حقیقت بیشتر عقاید آنان و کنش های نظامی آنان مورد بررسی قرار گرفته است و آنچه کمتر مورد بحث قرار گرفته، پرداختن به زمینه ها و پیامدهای حضور آنان در این سرزمین است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر با بهره گیری از منابع دست اول و رویکرد توصیفی - تحلیلی، در پی پاسخ به این سؤال است که خوارج در کرمان چه نقش سیاسی و اجتماعی ایفا کرده اند. فرضیه پژوهش براساس مطالعات اولیه بر این است که عوامل مختلفی مانند دوری از مرکز خلافت اسلامی و همچنین وجود بیابان های غیرقابل نفوذ در پیشبرد اهداف آنان مؤثر بوده است.

اهمیت و ضرورت تحقیق

هرگونه جستار درباره جغرافیای تاریخی ایران و به ویژه «نقش پدیده های طبیعی زاگرس در تحولات تاریخ ایران» از چند جهت دارای اهمیت است: اول آن که ظرفیت و پذیرش تحلیل ها، تفسیرها و قرائت های گوناگونی را دارد و می توان آن را با رویکردهای متفاوت مورد بررسی و ارزیابی قرار داد؛ دوم آن که می توان به پاسخ هائی نو و بدیع دست یافت که پیش تر عنوان نشده است؛ و سوم آن که ارتباط دوسویه و مکمل گونه جغرافیا و تاریخ، از گذشته دور تاکنون، محل مناقشه فکری اندیشمندان تاریخ و جغرافیا بوده است؛ گرچه کمبودی که در این زمینه در میان پژوهش های تاریخی احساس می شد و نیز ابهامات و مسائل متعددی که در زمینه نقش جغرافیا در پدیده های تاریخی وجود داشت، ضرورت انجام تحقیق را نیز سبب گردید.

زمینه های نفوذ خوارج در سرزمین کرمان

خوارج پس از آنکه توسط حکومت امویان در کوفه و بصره و مناطق همجوار آن سرکوب شدند، راهی مناطقی مانند ایالت کرمان شدند. از همین روی قبل از پرداختن به نحوه قدرت گیری مهم ترین شاخه های خوارج در این ایالت، ابتدا زمینه ها و ریشه های چرایی انتخاب سرزمین کرمان از سوی خوارج را مورد بررسی قرار می گیرد.

الف- اوضاع جغرافیایی و آب و هوایی

از جهت شرایط جغرافیایی که منجر به جذب و جلب خوارج به نواحی مانند ایالت کرمان شد، عوامل متعدد جغرافیایی دخالت دارند که از جمله مهم‌ترین آن می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

- بُعد مسافت و دوری ایالت کرمان از مرکز خلافت
- عدم تسلط خلافت و کم بودن دامنه نفوذ در نواحی کرمان
- داشتن راه‌های زمینی فراوان
- ناامن بودن راه‌های ارتباطی
- وجود نواحی لم‌یزرع و بیابان‌های خشک و کویری
- وجود بیابان‌ها و دشت‌های وسیع و غیرقابل نفوذ
- وجود آبادی‌های پراکنده و فاصله زیاد شهرهای این ایالت از یکدیگر

ب- نزدیک بودن به مناطق خوارج‌نشین مانند عمان

۱- سازگار بودن شرایط آب و هوایی ایالت کرمان برای خوارج: خوارج که پیش از آن در سرزمین‌های خشک و نیمه‌خشک شبه‌جزیره عربستان رشد یافته و زندگی می‌کردند، به دنبال پایگاه امنی بودند تا هم نفوذناپذیر باشد و هم اوضاع اقلیمی و شرایط آب و هوایی آن نیز سازگار با وضعیت جسمانی آنها که پرورش یافته صحراهای خشک عربستان بودند باشد. خوارجی که به زندگی در نواحی گرم و خشک عادت کرده بودند، قادر نبودند در نواحی مرطوب مانند مناطق شمالی ایران و یا نواحی سردسیر مانند کوهستان‌های شمال‌غرب و غرب سرزمین ایران زندگی کنند. از همین روی است که مرکز ثقل فعالیت اصلی خوارج در سده‌های نخستین هجری نواحی خشک و بیابانی و خشکی مانند شمال آفریقا، عمان و جنوب شرق ایران بوده است (مفتخری، ۱۳۸۶: ۸۹).

- **اوضاع و شرایط سیاسی:** از لحاظ اوضاع سیاسی در ایالت کرمان دو عامل کاملاً متفاوت در بسط و گسترش خوارج در این ایالت نقش داشت:

- **بی‌ثبات بودن اوضاع سیاسی:** درباره بی‌ثبات بودن اوضاع سیاسی در ایالت کرمان باید گفت از یک طرف حاکمان محلی و اقوام بومی مانند قوم قفص به عنوان یک تهدیدی جدی برای خلفای اموی و عباسی در این ناحیه به شمار می‌رفتند؛ تا جایی که برخی از حاکمان عرب در این ناحیه در نتیجه کشمکش‌ها و زد و خوردهایی که با این اقوام داشتند، به قتل رسیدند؛ ولی از طرفی دیگر اقوام صحراگرد و بدوی که در جنوب ایران قرار داشتند، موجبات به وجود آمدن مشکلات بسیار زیادی برای کارگزاران اموی و عباسی در ایالت کرمان شدند. این موضوع تا آنجا اهمیت داشت که حتی گاهی از اوقات، منجر به بیرون کردن و قتل عام کارگزاران دستگاه خلافت اموی و عباسی می‌شد.

- **باستان‌گرایی:** مردم ایالت کرمان از حضور اعراب مسلمان در سرزمین خود ناخوشنود بودند. بنا به آنچه که در منابع تاریخی آمده، بقایای مراکز زرتشتیان تا سده چهارم در کرمان دیده می‌شود بنابراین اهالی کرمان به دنبال موقعیتی بودند تا بر ضد اعراب مسلمان و بخصوص امویان که بر برتری نژاد عرب تأکید می‌کردند قیام نمایند. از این روی وجود خوارج در ایالت کرمان این فرصت را برای آنها به وجود آورد.

- **اوضاع اجتماعی:** در باب اوضاع اجتماعی ایالت کرمان، همزمان با حضور خوارج باید به دو نکته اشاره کرد که سهم به سزایی در موفقیت خوارج داشتند:

- **حضور قابل توجه قبایل عرب در این ناحیه:** قبایل عرب مسلمان به دلایل متعددی مانند گسترش اسلام در ایالت کرمان به این ناحیه مهاجرت نمودند. این اعراب مسلمان با ورود خود به کرمان، دست از کشمکش‌ها و نزاع‌های قبیله‌ای خود برداشتند این برخوردها به هرج و مرج و ناامنی اجتماعی در مناطق مختلف منجر می‌شد.

در این شرایط خوارج هم از این فرصت بهره‌برداری کرده و با مطرح نمودن شعارهایی همچون نفی سیادت عربی و برابری اقوام و نژاد گوناگون که برای اغلب مردم جذابیت داشت، برای توسعه دامنه نفوذ خود استفاده کردند. به نحوی که یکی از رهبران مطرح خوارج در کرمان؛ یعنی قطری بن فجائه از این شعارها برای تحکیم و تثبیت موقعیت خود استفاده نمود.

اعراب مسلمان و مهاجر در ابتدای ورود خود به نواحی مانند ایالت کرمان از لحاظ اجتماعی جز طبقات و اقشار بالا و حاکم جامعه به شمار می‌رفتند و همین موضوع می‌توانست به خشم و نفرت بیش از پیش اهالی کرمان دامن بزند. آنها با مطرح نمودن شعارهایی همچون نفی سیادت عربی برای لشکریان و نیروی نظامی آنها که در بیشتر موارد از موالی بودند، موجب شد قیام آنان به جنبشی برضد دولت امویان و عباسیان تبدیل شود.

بی‌تردید خوارج موفق شدند علاوه بر جذب و جلب نظر اعراب ساکن در ایالت کرمان، تکیه‌گاه اصلی خود را بیشتر بر طبقه موالی و نومسلمانان قرار دهند که اغلب از طبقات فرودست جامعه به شمار می‌رفتند و با طرح نمودن خواسته‌های جدید آنها را با خود همراه کنند (مفتخری، ۱۳۸۶: ۸۹).

در حقیقت در اجتماعی که به طبقه موالی با دیده تحقیر می‌نگریستند و دیگر طبقات را ازدواج با آنان را منع می‌کردند، خوارج نگاه متفاوتی داشتند. به موجب همین مواضع عدالت‌طلبانه آنها بود که موالی به سوی ایشان جذب شدند. حضور افرادی که از سوی دستگاه خلافت مورد تعقیب قرار می‌گرفتند و همچنین حضور بندگان آزاد و علوج در بین سپاه خوارج و ارتقای جایگاه آنان به مقام فرماندهی جنگ، حکایت از ضد اشرافی بودن جنبش آنان دارد. به گونه‌ای که دو تن از موالی که وارد جنبش خوارج در ایالت کرمان شدند؛ یعنی عبدالربه کبیر و عبدالربه صغیر از طبقات فرودست جامعه و به ترتیب انار فروش و معلم بودند (ابن ابی الحدید، ۱۳۷۲: ۴۰۳/۱).

۲- **قبایل بیابانگرد و راهزن که بعضی از آنها بومی آن ناحیه بودند،** مانند قوم قفص، آنها نه فقط در بی‌ثبات کردن اوضاع سیاسی ایالت کرمان نقش مهمی داشتند؛ بلکه در شدت بخشیدن به هرج و مرج اجتماعی نقش داشتند. آنان اغلب به نواحی مختلف حمله کرده و موجب رعب وحشت اهالی آن مناطق می‌شدند. این موضوع در گرایش و تمایل مردم به خوارج بی‌تأثیر نبود؛ چون موجب می‌شد که اهالی کرمان به دلیل عدم توانمندی عاملان دست‌نشانده اموی و عباسی در دفع این حملات و سرکوب آنان به گروه‌هایی مانند خوارج متوسل شوند. در این شرایط مردم برای نجات جان خود به خوارج روی آورده و در کنار آنها قرار می‌گرفتند. با نظر به اینکه خوارج مردمی شجاع و دلیر بودند و در جنگاوری توان تبحر خاصی داشتند؛ بنابراین قادر بودند پشتیبان مطمئنی برای مردم در مقابل طوایف راهزن باشند.

- **اوضاع اقتصادی:** اوضاع اقلیمی و شرایط آب و هوایی نامساعد در سرزمین وسیع کرمان، وجود زمین خشک و غیرقابل و نیز فقدان منابع آبی مطلوب که موجب ایجاد خشک سالی و قحطی‌های متوالی برای چندین سال می‌شد، باعث می‌گردید تا مردم این ناحیه به لحاظ اقتصادی، دچار مشکلات عدیده‌ای شوند این عامل جغرافیایی زمانی بیشتر خود را نشان می‌داد که در کنار آن

یک عامل سیاسی را نیز در تضعیف اقتصاد اهالی این منطقه دخالت داشت. این عامل سیاسی جابه‌جایی مدام والیان از سوی دستگاه خلافت اسلامی بود که تأثیر منفی زیادی بر اوضاع اقتصادی مردم می‌گذاشت. این کارگزاران به دلایل گوناگونی عزل شده و یا کشته می‌شدند و فردی دیگر جانشین آنان می‌شد. این موضوع خود پیامدهای اقتصادی زیادی را به همراه داشت؛ چون آن عده از کارگزارانی که از تثبیت جایگاه خود مطمئن نبودند، درصدد انباشتن سرمایه برای خودشان در دوره کوتاه‌مدت حاکمیتشان بودند و این امر را از راه اخذ خراج و مالیات از اهالی آن ناحیه می‌دادند. همین موضوع باعث فشار اقتصادی بیش از حدی بر مردم و بخصوص طبقات فرو دست جامعه می‌شد و گاهی نیز منجر به ایجاد طغیان و شورش بر علیه مردم می‌گردید. این کارگزاران همچنین رفتار درستی با اهالی این مناطق نداشتند. این موضوعات موجب گرایش و جذب مردم به سوی خوارج می‌شد. با توجه به آنچه گفته شد، طرح شعارهای عدالت‌طلبانه از جانب خوارج که با ساده‌زیستی و نیز قناعت توأم بود، در متمایل شدن مردم به خوارج بی‌تأثیر نبود بود. همچنین باید اضافه کرد، خوارج نظر مساعدی در قبال اشراف و طبقه حاکم نداشتند (یعقوبی، ۱۳۶۳: ۲۱۰/۲).

ارازقه

در هنگام شکل‌گیری قیام عبدالله بن زبیر تعداد بسیار زیادی از خوارج با وی همراه شده ولی پس از مدتی از او جدا شدند و خود اقدام به تشکیل فرقه‌های متعددی زدند. از جمله برجسته‌ترین این افراد نافع بن ارقم بود. به گفته سمعانی او بین خوارج اختلاف انداخت و موجب پراکندگی و متفرق شدن آنان گشت (سمعانی، ۱۹۶۳: ۱۲۲/۲).

این‌اثیر دلیل جدایی وی از عبدالله بن زبیر این‌گونه بیان می‌کند: خوارج و نافع بن ارقم از عبدالله بن زبیر جدا شدند؛ چون عبدالله بن زبیر گفت من هواخواه عثمان و دشمن دشمنان او هستم و از آنها تبری می‌جویم (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۲/۶).

همانگونه که گفته شد، خوارج به دسته‌های مختلفی تقسیم شدند. از جمله مهمترین این گروه‌ها ارازقه نام داشتند. عنوان ارازقه، برگرفته از نام رهبر آنها یعنی نافع بن ارقم است. ارازقه را تندروترین و خشن‌ترین فرقه خوارج می‌دانند. از بین ملل و نحل‌نویسان تنها ملتی است که درباره درستی و صحت انتساب آنان به نافع بن ارقم تردید دارد و ایشان را منسوب به عبدالله بن ارقم می‌داند (المبرد، ۱۹۸۹: ۵۱).

ارازقه در آغاز قدرت‌گیری خود، برخی از نواحی مانند بصره و سپس اهواز را در اختیار گرفتند. نافع بن ارقم پس از موفقیت در شکست لشکریان اموی بر اهواز مسلط شد. نافع کارگزاران اموی را از اهواز بیرون رانده و بر خود لقب امیرالمؤمنین نهاد. وی پس از آن بر نواحی مختلف ایالت فارس و کرمان هم مسلط شد و به گردآوری خراج و مالیات از این نواحی اقدام کرد. در این برهه هنوز کنترل برخی از نواحی بصره در اختیار عبدالله بن ابن زبیر بود که عامل بصره از جانب وی انتخاب می‌شد. وی که خطر خوارج را برای خود تهدیدی بسیار جدی می‌دید، یکی از فرماندهان جنگاور خود؛ یعنی مهلب ابن ابی صفره را در رأس سپاهی برای نبرد با خوارج عازم میدان جنگ نمود (یعقوبی، ۱۳۶۳: ۲۱۰/۲).

وزیری در این باره می‌نویسد: زمانی که با ابن زبیر بیعت شد، مهلب ابن ابی صفره که در آن وقت در عراق و بصره مهره‌ای شجاع و بلندپایه بود، با مصعب بن زبیر که پیش از برادرش عبدالله در عراق عرب و بصره و دیگر نواحی ایران که به تصرف اسلام در آمده بود و والی بوده، بیعت کرد. مصعب نواحی خراسان و کرمان را به مهلب واگذار نمود و پس از گذشت مدت زمانی او را به برای دفع فتنه ارازقه از آنجا طلب داشت (وزیری، ۱۳۵۳: ۳۳).

مهلَب بن ابی صفره نواب و عمال خود را بر این نواحی تعیین کرده و پس از آن در بصره به مصعب ملحق شد و از آنجا با سپاهی مجهز، مأمور نبرد با نافع بن اَرْزَق شد که در این زمان رئیس ارازقه بود. در ایالت فارس و اهواز جنگ‌های متعددی با آن فرقه کرده، در اغلب نبردها پیروزی با مهلب بود و سپس به خدمت مصعب مراجعت نمود. اهالی بصره به ویژه اشراف و رؤسای قبایل و اشراف که منابع ثروت خود یعنی مالیات و خراج سرزمین‌های متصرفی به دست ارازقه را از دست رفته می‌دیدند، اختلافات داخلی را کنار گذاشته و با لشکریان اموی بر ضد ارازقه همراه شدند (ابن ابی الحدید، ۱۳۷۲: ۳۸۳/۱).

در این جنگ، اشراف و افراد ثروتمند نیز حاضر بودند برای ایمن ساختن مسیرهای فارس و اهواز همه امکانات خویش را در اختیار سپاه امویان قرار دهند. در حقیقت ماهیت ضداشرافی خوارج و ارازقه به ضرر آنها تمام شد (المبرد، ۱۹۸۹: ۱۸۳/۳).

در این کشمکش‌ها، در نهایت نافع بن اَرْزَق در جنگ با لشکریان بصره به فرماندهی مسلم بن عبس به قتل رسید. با به قتل رسیدن نافع، شخصی که رهبری فرقه ارازقه در اختیار گرفت، عبدالله بن بشیر ماحوز بود (حموی، ۱۳۸۰: ۵۲۲/۲).

عبدالله بن ماحوز در آغاز پیکارهای خود پیروزی‌هایی داشت؛ ولی آنچه که به موفقیت او کمک می‌کرد، این بود که در زمانی که مهلب از جانب مصعب بن زبیر به امارت موصل انتخاب شد، ماجرای قیام مختار پیش آمد و این فرصت بزرگی را در اختیار ارازقه قرار داد تا دوباره بر نواحی مختلفی از عراق چیره شوند. آنان در این زمان خشونت و صفا نداشتن از خود نشان می‌دادند و زن و مرد، بزرگ و کوچک را به قتل می‌رساندند و شکم زنان آبستن را دریدند (المبرد، ۱۹۸۹: ۱۹۸/۳).

با این حال در سال ۶۶ ه. ق میان عبدالله بن ماحوزه و مهلب در حوالی اهواز و در محلی موسوم به «سلی و سبری» جنگ شد و با کشته شدن عبدالله بن ماحوز، تعداد بسیار زیادی از خوارج راهی ایالت کرمان شدند. خوارج آنجا را پایگاه خود برای ادامه حملات به خلافت اسلامی قرار دادند (دینوری، ۱۳۸۳: ۱۸۱).

همانگونه که اشاره شد، خوارج پس از شکست‌هایی که در سال ۶۶ ه. ق متحمل شدند، راهی مناطق مرکزی ایران و از جمله ایالت کرمان شدند. آنچه در این هنگام به موفقیت‌های آنان کمک می‌کرد و راه را برای قدرت‌گیری بیش از پیش آنان فراهم می‌کرد ماجرای مختار بود.

اهمیت قیام مختار در این است که تدارکات و تجهیزاتی که باید از جانب مصعب بن زبیر صرف مقابله با گروه خوارج می‌شد، در راستای مقابله با قیام مختار به کار می‌رفت. این موضوع موجب می‌شد تا خوارج با فراغ بال بیشتری به اقدامات خود ادامه دهند. آنان از خلأ قدرت در مناطقی مانند اهواز استفاده کرده و برای مدت زیادی در این نواحی بکه‌تازی کردند؛ اما سرانجام توسط عمر بن عبیدالله که جانشین مهلب شده بود، در حوالی استخر بر روی پل طمستان شکست خورده و عقب‌نشینی کردند (کوفی، ۱۳۸۲: ۲۴/۶).

با به قتل رسیدن عبدالله بن بشیر ماحوزی که رهبر فرقه ارازقه بود، در سال ۶۹ ه. ق، شخصی به نام قطری بن فجاء را به عنوان امیر و رهبر انتخاب کرده و به ایالت کرمان رفتند. قطری علاوه بر توانمندی‌های رزمی و جنگی که داشت، در شعر و شاعری و ادب نیز موفق بود. به برخی از اشعار و خطبه‌های او درباره نکوهش دنیا، مدح جهاد و شهادت در منابع تاریخی اشاره شده است (همان، ۲۷). همچنین سکه‌هایی از ارازقه در حالی که مزین نام قطری و لقب وی به امیرالمؤمنین است و مربوط به حوالی هفتاد هجری می‌باشد، در مناطقی از ایالت کرمان به دست آمده است (فرای، ۱۳۷۲: ۱۳۵).

قطری برای مدتی هرچند اندک در رسیدن به مقاصد خود موفق بوده است. به طوری که در دوران وی ایالت کرمان به یکی از مراکز اصلی خوارج تبدیل شده بود؛ و حتی تا سده چهارم هجری، خوارج در بم سروصدا و جامعی جداگانه داشتند که صندوق دارایی آنان در آنجا بود (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۹۱/۲).

از برجسته‌ترین اقدامات قطری بن فجاء پس از آنکه به رهبری ارازقه انتخاب شد، برگزیدن یکی از نواحی استراتژیک ایالت کرمان برای بسط و گسترش اقدامات خود و پیروانش بود. وی برای رسیدن به این مهم ناحیه جیرفت را به عنوان پایگاه خود برگزید. انتخاب این ناحیه از این جهت راهبردی و مهم به شمار می‌آید که منطقه مورد بحث، دارای کوهستان‌های بسیار مرتفع و نیز جنگل‌های پوشیده از درختان و گونه‌های گوناگون گیاهی است. این پوشش گیاهی سبب می‌شود تا ایشان در این نواحی کوهستانی به راحتی پناه گرفته و از طرفی به موجب صعب‌العبور بودن این ارتفاعات، میزان موفقیت لشکریان اموی در برابر ارازقه تا حد بسیار زیادی کاهش می‌یافت (باسورث، ۱۳۸۱: ۱۰۴).

خوارج ارازقه علاوه بر نواحی جیرفت، در دیگر بخش‌ها نیز موفق شدند قدرت خود را بسط و گسترش دهند. آنان برای خود مسجدی جداگانه در اختیار داشتند. به گفته طبری در بم سه مسجد وجود دارد. نخست مسجد خوارج دوم مسجد جامع و سوم مسجد بزازان و پارچه‌فروشان. مسجدی که مختص به خوارج است، واقع در بازار و مجاور کاخ منصور بن خردین است و مسجد جامع نیز در قلعه است. مسجد خوارج بیت‌المالی برای خدمات دارد. تعداد این خوارج اندک است؛ اما ثروتمند هستند. خوارج در این نواحی آنچنان دامنه قدرت خود را گسترش داده بودند که عزل و نصب بسیاری از کارگزاران محلی به وسیله ایشان صورت می‌گرفت و بر این نواحی خراج نیز تعیین می‌کردند (طبری، ۱۳۷۵: ۷۷/۷).

در سطور فوق اشاره شد که برجسته‌ترین فرمانده امویان در نبرد با ارازقه مهلب بن ابی صفره بود، مهلب به مدت هجده ماه با ارازقه در حوالی جیرفت به جنگ و پیکار مشغول بود؛ ولی در شکست دادن آنان موفق نبود. شرایط نامطلوب جغرافیایی؛ همچون وجود کوهستان‌ها و ارتفاعات صعب‌العبور، وجود بیابان‌های بی‌آب و علف و دشت‌های گسترده، وجود جبال بارز و از همه مهم‌تر، دوری ایالت کرمان از مرکز خلافت اسلامی موجب می‌شد تا عملیات سرکوب خوارج کرمان برای امویان پیچیده و دشوار شود (ابن‌حوقل، ۱۳۴۵: ۷۳).

در این بین آنچه به اضمحلال قدرت خوارج در کرمان کمک کرد، نه تدابیر جنگی مهلب در سرکوب آنها، بلکه وجود اختلافات داخلی بین ارازقه بود. در ایجاد این اختلافات خود مهلب نیز نقش‌آفرینی نمود.

از جمله موارد طراحی حيله و نیرنگ از جانب وی این بود که موجب شد تا قطری اهنگر بی‌گناهی از میان لشکریانش را به جرم جاسوسی به قتل برساند که این موضوع اعتراض سپاهیان وی را برانگیخت.

دلیل یکی دیگر از اختلافات بین قطری و سپاهیان آن بود که شخصی میان لشکر پیکان‌ساز بود که پیکان‌ها را ساخته و به زهر آغشته می‌کرد و با همان تیرهای زهرآلود، لشکریان مهلب را هدف قرار می‌داد. لشکریان پیش او آمده و شکایت کردند. او گفت چاره کار را خواهم ساخت. مردی به میان لشکر قطری فرستاد که حامل نامه‌ای بود. به او فرمان داد که این نامه را در خفا و بدون این که شخصی متوجه شود، میان لشکریان قطری اندازد. او هم چنین کرد آنان آن نامه را پیدا کردند و نزد قطری بردند. او نامه را باز کرده و خواند. محتوای نامه بدین شرح بود: اما بعد پیکان‌های تو رسید و من هزار درهم انعام برای تو ارسال کردم. سازنده پیکان‌ها را صدا کردند. او منکر رابطه خود با مهلب شد. قطری وی را به قتل رساند. عبدالربه که یکی از بزرگان خوارج بود، برقتل آن فرد بیگناه اعتراض نمود؛ بنابراین خوارج به دو گروه متفرق شدند و بین آنها اختلاف افتاد.

همچنین باید گفت به دلیل توطئه‌چینی مهلب بود که یک شخص مسیحی در مقابل قطری به سجده افتاد و او را پروردگار نامید. این موضوع بر متشنج کردن شرایط می‌افزود. ابن‌اثیر در این باره می‌نویسد: بعد از آن مهلب یک مرد نصرانی را مجبور کرد تا نزد قطری برود و نزد او سجده کند و بگوید تو خدا هستی. وی رفت و چنین کرد. خوارج خطاب به قطری گفتند: این شخص تو را

خدا می‌خواند برخی از آنها برخاسته و آن مرد نصرانی کشتند. بر اختلاف و کشمکش بین آنها افزوده شد برخی از آنها قطری را ترک کرده و به عبدالربه کبیر ملحق شدند. همچنین عدم توجه قطری به اعتراضات ارازقه درباره تو تن از کارگزارانش که یکی از آنها شخص بی گناهی را به قتل رسانده بود، در جدا شدن مردم از او مؤثر بود. ابن‌اثیر درباره این ماجرا می‌نویسد: در این مدت یکی از کارگزاران و حکام قطری در ایالت کرمان، یک مرد خارجی را کشت. آن عامل مقطر ضبی نام داشت. خوارج شورش کرده و خواهان قصاص وی از سوی قطری شدند. قطری از قصاص او خودداری نموده و گفت: وی اینگونه اعتقاد داشت و خطا کرد و در این امر صلاح نمیدانم که او را به قصاص بکشید؛ زیرا او بین شما دارای سوابق نیک است. به موجب آن رخداد میان خوارج اختلاف فزونی یافت (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۴۲/۱۳).

همچنین درباره یکی دیگر از دلایل اختلاف گفته اند، پس از آن که قطری با لشکریانش ناحیه مشیز (بردسیر فعلی) را مضرب خیام نمودند، فردی از نزدیکان قطری با یکی از ارازقه به جهت علوفه و علیق درگیر شد، فردی که منسوب قطری بود با شمشیری به او زده و وی را به قتل رساند. ورثه مقتول راهی سرپرده قطری شده و خواستار قصاص قاتل شدند. او ایامی چند را به تسويف و مسامحه سپری کرده و حتی قاتل را در سایه حمایت خود نگاهداشت. به این دلیل اختلافی بین ارازقه بوجود آمد. پس از آن اغلب سپاهیان فرقه با عبدالربه نام که یکی از بزرگان آن گروه بود بیعت نمودند. وقتی این خبر مسموع مهلب گردید، گفت صلاح آن است که ما آنان را به خود واگذاریم تا اختلاف و کشمکش میان آن گروه فزونی یابد، اگر در این هنگام به نبرد با این فرقه اقدام نمائیم، نفاق آن گروه به تفاق مبدل شده و همه آنان یک‌دل شده و به قتال اشتغال خواهند نمود و همین اتفاق را مکتون کرده، نزد حجاج بن یوسف فرستاد. وقتی نامه مهلب به دست حجاج رسید، پاسخ داد که آنچه که صلاح و فلاح مسلمانان دانی بنمای؛ اما دفع فرقه خوارج هرچه سریع‌تر بشود، بهتر است (وزیری، ۱۳۵۳: ۳۷).

همچنین اهمال و خودداری قطری از اجرای حد بر عبید بن هلال که متهم به رابطه نامشروع با یک زن آهنگر یا نجاری بود؛ و از همه مهمتر، ناخشنودی از قطری به دلیل سستی در میدان نبرد، از دیگر دلایل مؤثر در عدم موفقیت او بود (مفتخری، ۱۳۸۶: ۹۹). موضوع مهم و قابل تأمل دیگر آنکه قطری و سپاهیان عرب وابسته به وی، نجابت و اصیل بودن نژاد عرب را به رخ دیگر سپاهیان می‌کشیدند و این در شرایطی بود که اغلب لشکریان قطری از موالی بودند و این موضوع سبب شد تا اغلب مردم از نزد او پراکنده شوند (باسورث، ۱۳۸۱: ۸۹). در حقیقت این نوع موضع‌گیری‌ها از جانب قطری سبب شد تا نیمی از لشکریان او که بیشتر آنها از طبقه موالی بودند از وی متفرق شوند. به دنبال این اتفاق، آنان امیری از خوارج را به عنوان رهبر خود برگزیدند که خود از موالی بود. ایشان با عبدالربه صغیر بیعت نمودند (بغدادی، ۱۳۵۸: ۵۰).

واپسین شکست خوارج به دست مهلب ابن ابی صفره به سبب شکافی که در بین لشکریان قطری ایجاد شد برای مهلب آسان گشت؛ زیرا هشت هزار مرد که اغلب آنها از موالی بودند، در اعتراض به برخی از تصمیماتش، وی را ترک کرده و عبدالربه صغیر را که از طبقه موالی بود، به رهبری خود برگزیدند (مالدونگ، ۱۳۸۱: ۹۷).

روشن است که با ایجاد شکاف و اختلاف بین سپاهیان ارازقه مهلب از این شرایط نهایت استفاده را برد. به گفته ابن‌اثیر، یک دسته که یکی از چهار قسمت سپاه ارازقه بود با قطری ماند و اغلب آنها وی را ترک نمودند. و شاید آن عده ای که با او ماندند، یک‌پنجم آن لشکر بود. نبرد و نزاع بین آنها برخاست و به مدت یک ماه با هم به نبرد پرداختند. مهلب بار دیگر نیز نزاع و درگیری بین آنان را در نامه ای به حجاج فرستاد. حجاج در پاسخ وی نوشت: جنگ را با همان شیوه اختلاف و ستیز ادامه بده. مهلب جواب داد من مصلحت نمی‌دانم که در این زمان که آنان همدیگر را به قتل می‌رسانند، ما جنگ را آغاز و تجدید کنیم، مگر آنکه ایشان بار

دیگر متفق و آماده جنگ شوند. اگر شورش و نزاع بین آنها ادامه یابد که نهایت خواسته ماست آنها به دست خویش هلاک شوند، اگر هم پس از این نبرد و ستیز دوباره با هم متفق شوند، بی شک خسته و ضعیف خواهند شد که یکدیگر را به قتل رسانده و ناتوان شده باشند. آن هنگام من جنگ را تجدید خواهم نمود و نبرد آنها راحت تر خواهد بود و ایشان ضعیف خواهند شد. بخواست خداوند والسلام (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۴۳/۱۳).

در نتیجه ستیز و نزاعی که بین قطری و عبدالربه صغیر رخ داد، بسیاری از لشکریان خوارج کشته شدند و این برای مهلب مایه خوشنودی و رضایت مندی بود؛ زیرا بی آنکه افرادش را وارد نبرد با آنان کند، ارازقه خود یکدیگر را قتل عام می کردند. در این درگیری ها قطری به شدت مغلوب شده و راهی طبرستان در شمال ایران شد. هنگامی که قطری عازم طبرستان شد و عبدالربه صغیر در کرمان اقامت نمود، مهلب، ارازقه را در کرمان محاصره کرد. عبدالربه خطاب به لشکریان خود گفت: ای گروه مهاجرین قطری و یاران وی فرار کرده اند. و زندگی را بر مرگ ترجیح دادند. و حال آنکه راهی به سوی زندگی نیست. بیایید و در برابر دشمن ایستادگی کنید و جان خود را به خداوند واگذار کنید (همان، ۴۴).

این شرایط بهترین شانس برای مهلب بود تا از فرسودگی و خستگی باقی مانده سپاهیان خوارج به رهبری عبدالربه استفاده کند. در جنگی که میان دو گروه رخ داد، بالغ بر چهارهزار نفر از لشکریان پیرو عبدالربه به قتل رسیدند. آن عده ای هم که زنده ماندند، به برخی از نواحی سیستان فرار کرده و برخی دیگر هم از مهلب بن ابی صفره امان گرفتند. به این گونه به فعالیت پانزده ارازقه در ایالت کرمان پایان داده شد (مفتخری، ۱۳۸۶: ۹۹).

در تاریخ کرمان، نوشته وزیری آمده است: از آن طرف چون قطری دید که اغلب ارازقه با عبدالربه کبیر بیعت نموده و سر از متابعت او بر تافتند، با تعداد کمی از یارانش از کرمان به سمت طبرستان در شمال ایران برفت. مهلب بن ابی صفره عزم قتل ارازقه را جزم کرده، بصوب گواشیر بتاخت. از آن روی ارازقه با عبدالربه اسبان خود را پی کرده، نسوان نیز در جدال با رجال متابعت نموده به میدان مبرد اندر شدند. بعد از تسویه صفوف، فریقین بهم آمیخته به خون ریختن مشغول شدند. از اول طلوع آفتاب تا نصف شب به کشتن و کوشش اشتغال داشتند. در این وقت ارازقه را تاب و توان نماند و عبدالربه که امیر به آن جماعت بود بقتل رسید و بقیه السیف فرار نمودند (وزیری، ۱۳۵۳: ۳۷).

پس از اتمام سرکوب ارازقه در ایالت کرمان، حجاج در نامه ای خطاب به مهلب از او تشکر کرده و به او فرمان داد ایالت کرمان را به شخصی واگذار نماید که مورد اعتماد او باشد و تعدادی پادگان در آنجا احداث کند که از منافع آنان در ایالت کرمان در برابر این چنین شورش هایی محافظت کنند. مهلب نیز پسر خویش که یزید نام داشت را به امارت کرمان منصوب نمود و خود به نزد حجاج بازگشت (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۴۵/۱۳).

سرکوب و اضمحلال خوارج در ایالت کرمان برای حجاج تا آنجا اهمیت داشت که در مجلسی حجاج، مهلب را بر خودمقدم نشانیده و روی به بزرگان عراق نموده و گفت: من و شما همه بندگان مهلب هستیم؛ چون که حق او بر اسلام زیاد از حد است. وقتی که قطری به طبرستان در شمال ایران رفت، در این زمان عامل طبرستان اسپهد فرخان بود. در ابتدا آن دو خود را دشمن مسترک حجاج می پنداشتند و با هم بر علیه امویان همکاری نمودند. به گفته ابن اسفندیار، قطری پناه به اصفهید برد. اسپهبد همه زمستان آنان را تکریم کرده و علف و هدایا و تحف بسیار به آنان فرستاد (ابن اسفندیار، ۱۳۶۵: ۱۵۸).

ارازقه پس از قدرت گیری از حاکم طبرستان تقاضا کردند یا اسلام آورده و یا جزیه بپردازند و خراج گذار قطری شود؛ و گفتند وگرنه ولایت از تو باز ستانده و با تو پیکار کنیم. ارازقه به دلیل عدم انعطاف پذیری لازم در هنگام موضع گیری های مهم خود و

عدم درک مقتضیات و نقاصد خود و نیز به جای استفاده درست از فرصت به دست آمده دشمن جدیدی بر متخاصمان خود افزودند. سپهد در پاسخ به قطری نوشت: آواره نزد من آمدی و تو را جای دادم، سپس برای من این چنین پیغام میفرستی؟ تو پست‌ترین خلق خدا در روی زمینی. (یعقوبی، ۱۳۶۳: ۲/۲۲۷).

در جنگ و ستیزی که میان آنان رخ داد، قطری بن فجاء بر طبرستان تسلط یافت؛ اما اسپهد به ری فرار کرده و با فردی به نام سفیان بن ابرد که برای سرکوب ارازقه عازم شده بود متفق شدند. در این تعقیب و گریز، قطری در یکی از دره‌های طبرستان از اسب خود افتاد و در دره‌ای سرنگون شد. سرش را نزد عبدالملک فرستادند (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۳/۴۶).

خوارج خلیفه

آنان گروهی از خوارج عجارده به شمار می‌آیند که به به فردی به نام خلف خارجی ملحق شدند و از این روی به آنان خلیفه گویند. خلف خارجی در ابتدا از یاران و پیروان حمزه اذکر بود؛ ولی او از عدم حضور حمزه بهره لازم را برد و دامنه نفوذ خود را بسط داده و بعضی از مناطق ایالت کرمان را در اختیار گرفت. به نحوی که بم مرکز ثقل فعالیت ایشان شد و حتی در این شهر دارای مسجد بودند (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۷۷).

پس از مدتی رهبر خوارج خلیفه در حوالی سیستان، با یورش حمزه اذکر روبه‌رو شد و بسیاری از ایشان قتل‌عام شدند. آنها باردیگر به نواحی کرمان گریخته و در بم مستقر شدند و به فعالیت‌های خود ادامه می‌دادند. ایشان در زمان حکومت طاهریان تحرکات و فعالیت اندکی داشتند؛ اما در زمان حکومت صفاریان یعقوب لیث تعداد بسیاری از آنان را به سوی خود جلب و جذب نموده و بسیاری از آنان که مخالفان او بودند را نیز به قتل رساند (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۲۰۹).

یعقوب لیث پس از سرکوب و قتل خوارج مخالف خود، فرمان ایالت کرمان را از جانب محمد بن طاهر دریافت نمود. او عازم بم شده و خوارج را به رهبری عیسی بن موسی سرکوب کرد؛ اما با این حال ایشان به حیات خود ادامه دادند و تا سده چهارم هجری در بم فعالیت داشتند (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۷۷).

خوارج صفریه

این دسته از خوارج از پیروان و یاران شیب بن یزید شیبانی بودند. شیب بن یزید در سال ۷۶ ه.ق در زمان خلافت عبدالملک مروان به تدریج شروع به قدرت‌گیری نمود و در ابتدا موفق شد بسیاری از لشکریان حجاج را شکست دهد. نکته قابل تأمل آنکه همزمان با اقدامات و فعالیت‌های ارازقه در نواحی جنوب ایران، خوارج صفریه نیز به رهبری شیب بن یزید شیبانی قدرت خود را از ناحیه سواد و کوه‌های زاگرس آغاز کردند (یعقوبی، ۱۳۶۳: ۲/۲۲۶).

شیب به سبب شجاعت و قدرت جنگاوری که داشت، در نزد اعراب معروف بود. در این زمان عده زیادی از افرادی که تحت تعقیب حجاج بن یوسف بودند به او ملحق شدند. وی در نبردهایی حجاج را شکست داده و حتی کوفه را نیز به تصرف خود در آورده و در مسجد کوفه نماز گزارد. در این جنگ‌ها مادرش و همسرش نیز به همراه دویست زن دیگر وی با او همراهی می‌کردند (کوفی، ۱۳۸۲: ۷/۸۹).

وزیری در این باره می‌نویسد: در سال هفتاد و شش هجری، شیب بن یزید بن نعیم شیبانی که در نزد عرب به شجاعت و دلاوری معروف و به جلالت موصوف بود، شردمه قلیل با او بیعت کرده، از کوفه خارج شدند. تقریباً در بیست محل با لشکری که

حجاج ثقفی که در آن هنگام از پیش از خلافت عبدالملک امیر بصره، کوفه و دیاربکر بود، به دفع او مأمور نمود؛ در همه جنگ‌ها شیب توانست لشکریان حجاج را شکست بدهد. از آن جمله در یک نبرد، ده سردار بقتالش مبادرت کردند (وزیری، ۱۳۵۳: ۳۵). آنچه در این میان به وی در رسیدن به اهدافش کمک می‌کرد، این بود که بسیاری از اشخاصی که از فعالیت‌ها و سخت‌گیری‌های حجاج به تنگ آمده بودند و از مخالفان مهم وی محسوب می‌شدند، به او ملحق شدند. بنا به گفته بغدادی، حتی بسیاری از زنان به او ملحق شده؛ به گونه‌ای که این زنان همراه مادر و همسرش او را بر ضد حجاج همراهی می‌نمودند (بغدادی، ۱۳۵۸: ۶۹). تهدید، ارباب و و فشارهایی مداومی که از سوی حجاج به خوارج صفریه وارد می‌شد، باعث شد تا این گروه به نواحی دورتر از خلافت اسلامی مهاجرت کنند. به همین دلیل آنان به نواحی مانند ایالت کرمان راهی شدند این در حالی بود که در این زمان هنوز ارازقه در نواحی مختلف کرمان فعالیت داشتند.

خواند میر در این باره می‌نویسد: در جنگ و ستیز با حجاج شیب بن یزید مقاومت نکرده و به نواحی کرمان آمد. ارازقه که در آن هنگام در آن سرزمین مینو نشان پرچم اقتدار برافروخته بودند، مقدم شیب را گرامی داشته؛ اما به سبب تباین اعتقادی که بین شیب و ارازقه بود، بر حسب دلخواه، موافقت فتنه شیب لشکر خویش را آراسته و دسته‌ای دیگر مصحوب خود کرده، با هدف تسخیر عراق و اضمحلال سپاه حجاج از کرمان بیرون آمد. حجاج در کوفه آگاه گردید. وی سفیان ابرد را که از جانب خلیفه عبدالملک با سپاه شام که در اختیارش بود به فرماندهی معین کرد (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۱۵۳/۲).

وی همچنین داماد خود، ایوب نام را با لشکر بصره به متابعتش امر کرد. در اهواز تلاقی فریقین شد. در زمانی که شیب قصد داشت از پل عبور کند، مادیانی در جلو اسب شیب خطا شده و در آب افتاد و بمرد، پس از آنکه نعش وی را نزد سفیان آوردند، سینه او را بشکافتند (بغدادی، ۱۳۵۸: ۶۹).

با قتل رسیدن شیب بن یزید، پیروانش با همسر او بیعت کردند؛ ولی همسرش به همراه مادرش نیز کشته شدند (یعقوبی، ۱۳۶۳: ۲۲۵/۲).

پس از این شکست، دیگر از فعالیت‌ها و اقدامات خوارج صفریه اطلاع چندانی در اختیار نیست تا اینکه در زمان مروان بن محمد، آخرین خلیفه اموی، این گروه از خوارج این بار به رهبری شیبان بن عزیز یشکری، دست به شورش و آشوب زدند. از آنجایی که مصادف با این دوران، عبدالله بن معاویه هم دست به شورش زده بود، عده بسیار زیادی از پیروان شیبان بن عزیز به او ملحق شدند. ولی بنا به دلایلی از هم متفرق شده و به نواحی جیرفت در جنوب ایالت کرمان رفتند. مروان بن محمد برای شکست آنها لشکری را به فرماندهی عامر بن ضباره عازم نواحی جیرفت کرد. در این جنگ و ستیز شیبان شکست خورد و به سمت نواحی سیستان گریخت (باسورث، ۱۳۸۱: ۱۶۳).

آنچه به موفقیت هرچند کوتاه مدت خوارج صفریه کمک می‌کرد، افکار و عقاید نسبتاً ملایم آنها در مقایسه با خوارج ارازقه بود. ایشان در مواردی کاملاً مخالف با برخی عقاید ارازقه شدند. مانند تکفیر بازماندگان از جهاد، اسقاط رجم و در منع تقیه در سخن گفتن. آنان همچنین معتقدند گناهی که سبب حد می‌شود، صاحب آن گناه فقط با نام آن معصیت نامیده می‌شود؛ ولی گناهی که به سبب اهمیتی که دارد حدی برای آن مشخص نشده است؛ همچون ترک نماز و روزه، آن معصیت کفر است؛ و نیز اعتقاد داشتند که زن مسلمان در جایی مانند دارالتقیه می‌تواند با کافر ازدواج نماید (اشعری، ۱۳۶۲: ۱۳۷/۱).

خوارج صفریه همچنین اعتقاد داشتند که شرک بر دو نوع است: نخست اطاعت و تبعیت شیطان؛ و دیگری عبادت و پرستش بت‌ها. از دید آنان کفر نیز بر دو نوع است. نخست کفر نعمت و دیگری انکار و رد ربوبیت. برائت هم بر دو نوع است: نخست برائت از مرتکبین گناهی که حد دارند که مستحب است؛ و دیگری برائت واجب از منکرین وجود خداوند (شهرستانی، ۱۳۵۰: ۱۳۷/۱). از جمله دیگر اعتقادات مهم آنها می‌توان گفت که فردی که از میدان جنگ و نبرد کنار رفته تا زمانی که بر دین و عقاید با آنان همراه باشد، کافر محسوب نمی‌شود. آنان همچنین برخلاف ارازقه با قتل و عام کودکان به شدت مخالف بودند (همان، ۱۵۷). صفریه همچنین از اعتدال نسبی برخوردار بودند و این سبب شد تا بتوانند از یک طرف در بعضی نواحی قدرت را در دست بگیرند و از سویی دیگر به سبب اختلاف در این گونه از اعتقادات خود با ارازقه راه خود را جدا کردند (بغدادی، ۱۳۵۸: ۴۵).

عطویان

این گروه از خوارج از پیروان عطیه بن اسود حنفی به شمار می‌رفتند و به همین جهت عطویه نامیده شدند (بغدادی، ۱۳۵۸: ۱۱۰). عطیه و پیروانش پیش از آنکه خود فرقه‌ای جداگانه تشکیل دهند، در خدمت عبدالله بن زبیر بودند و ابن زبیر نیز از ایشان در راستای مقابله با شامیان استفاده می‌کرد (بلاذری، ۱۳۳۷: ۹۶).

عطیه و پدرش اسود حنفی، پس از آن به خدمت نجد بن عامر درآمدند؛ ولی به مرور بین آنان اختلاف ایجاد شد و عطیه خود مؤسس و پایه‌گذار فرقه‌ای جداگانه با عنوان عطویه شد. در حقیقت عطویان که نام خود را از نام رهبر و پیشوای خود یعنی عطیه پسر اسود حنفی گرفته بودند، جزئی از فرقه نجدات بودند که آنان نیز از پیروان نجد بن عامر به شمار می‌رفتند. نجد بن عامر در دوران قدرت‌گیری عبدالله بن زبیر توانست مناطق وسیعی از شبه‌جزیره عربستان را به تصرف خویش در آورد. تفاوت اندیشه و افکار فرقه نجدات با پیروان ارازقه آن بود که آنان بعضی از نظریات و دیدگاه‌های افراطی فرقه ارازقه را باطل می‌دانستند. ایشان کشتار زنان و کودکان مسلمان مخالف خود را نادرست می‌پنداشتند؛ اما آنان را دستگیر کرده و به اسارت خود درمی‌آوردند. خوارجی که برای نبرد و پیکار به این فرقه ملحق نمی‌شدند، فقط منافق خوانده می‌شدند؛ بنابراین دیگر حکم به قتل آنان نمی‌دادند (مادلونگ، ۱۳۸۱: ۹۸).

عطیه و پیروانش از قبیله حنفیه به شمار می‌رفتند. آنان در آغاز دهه هفتاد هجری از شبه‌جزیره عربستان به سوی ایالت کرمان که پیش از آن پایگاه پیروان قطری بود، رفته و در این ناحیه به تحکیم قدرت و تثبیت موقعیت خویش پرداختند. آنچه به موفقیت آنان کمک می‌کرد این بود که قطری و پیروانش در پی شکست از مهلب ابن ابی صفره، ابتدا به نواحی به سیستان و سند رفته و این خلأ به وجود آمده قدرت، موقعیت لازم را برای عطیه فراهم می‌کرد. قدرت وی تا بدان‌جا ادامه پیدا کرد که توانست اقدام به ضرب سکه در ایالت کرمان کند. زمان تقریبی ضرب این سکه‌ها به دست عطیه را در حوالی سال‌های ۷۲-۷۵ هجری تخمین می‌زنند.

نکته مهم و قابل تأمل آنکه عطیه در هنگام ضرب این سکه‌ها از عنوان «بسم الله ولی الامر» استفاده نموده است و این در حالی است که بسیاری از مدعیان قدرت و حکومت، مانند قطری بن فجاء از عنوان «امیر المؤمنین» بر روی سکه‌های خود استفاده می‌کردند (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۳۴۳/۴).

وقتی در این سکه‌ها عطیه مدعی عنوان «امیر المؤمنین» نشده است، نشان می‌دهد که او و قطری رقیب بودند. این موضوع از آنجایی بیشتر قابل تأمل است که بدانیم در نواحی سیستان، پیروان قطری قدرت را به دست آورده و در سال ۷۵ ه.ق در مرکز آنجا که زرنگ نامیده می‌شد، اقدام به ضرب سکه به نام او کردند. بنابراین می‌توان گفت انشعاب بین ایشان در سیستان و دسته دیگر خوارج

در ایالت کرمان در دوران خلافت اسلامی، شاید تا اندازه‌ای ریشه در رقابت پیشین میان عطیه و قطری داشته باشد (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۱۵۶).

در این زمان قدرت‌گیری آنها در نواحی سیستان و کرمان، خلیفه اموی را برای سرکوب آنان ترغیب نمود. مهلب ابن ابی صفره که پیش از این توانسته بود در سرکوب ارازقه موفقیت‌های چشمگیری به دست آورد، دوباره عازم ایالت کرمان شد و توانست خوارج عطویه را شکست دهد. پس از آن عطیه و پیروانش نواحی سسیستان را برای تجدید قوا انتخاب کردند؛ ولی در آنجا نیز موفق نشدند. لشکریان مهلب به تعقیب آنها پرداخته، عطیه و پیروانش که یارای مقابله در برابر لشکریان مهلب را نداشتند، در ناحیه‌ای به نام قندبیل در فاصله زمانی سال‌های ۷۸-۸۲ ه.ق شکست خوردند و آنان نیز مانند ارازقه رو به اضمحلال رفتند (بلاذری، ۱۳۳۷: ۱۳۵).

عوامل ضعف و اضمحلال خوارج در ایالت کرمان

۱- عدم منطبق و ناسازگار بودن اصول فکری دسته‌های خوارج با مقتضیات زمان: گروه‌های خوارج از یک‌سو با داشتن تشکیلات و ساختاری با محتوای ایدئولوژیک و پافشاری بر اصول و مبانی فکری خود، مانع از انعطاف‌پذیری خویش در جذب و جلب متحدانی برای بلندمدت می‌شدند؛ و از طرفی دیگر به سبب خشونت و سختگیری‌های زیاد فکری باعث رنجش و آزرده‌گی و دفع گروه‌های زیادی از مردم می‌شدند. در حقیقت آنها قادر نبودند خود را با مقتضیات زمانه وفق دهند و این موجب شد که پیروان و هوادارن آنها پس از مدتی مجذوب گروه‌های شیعی و یا سنی شوند که از انعطاف بیشتری در عقایدشان برخوردار بودند.

۲- جبهه‌گیری و درگیری گروه‌های خوارج با نیروهای دستگاه خلافت و تعقیب آنها.

۳- موضع‌گیری خوارج و اتخاذ سیاست‌هایی در ابعاد اقتصادی و اجتماعی در مواجهه با طبقات بالای جامعه، مانند اشراف و ثروتمند: در طول دوران نهضت خوارج در ایالت کرمان، اغلب طرفداران آنها را اقشار فرودست جامعه تشکیل می‌دادند و این سیاست اتخاذ شده؛ یعنی جذب طبقات پایین جامعه و دفع طبقه اشراف و ثروتمندان، موجب می‌شد که گروه‌های ثروتمند و اشراف به ندرت بتوانند جذب نهضت خوارج شوند. همین موضوع موجب شد تا در نواحی گسترده‌ای که اشراف محلی و دهقانان حضور داشتند از نیروی جذب جنبش خوارج کاسته شود.

۴- نداشتن یک پایگاه و کانون متمرکز و مؤثر، جهت هدایت جنبش آنان: این موضوع به عدم شکل‌گیری وحدت و از هم پاشیدگی و همچنین عدم برقراری ارتباط میان جنبش‌های هم‌زمان خوارج در دو یا چند ناحیه مهم منجر شد. در حقیقت وجود یک رهبر با مرکزیتی واحد می‌توانست به آنان در رسیدن به اهدافشان کمک شایانی کند.

۵- اختلافات داخلی و فرقه‌ای و نیز ناسازگاری میان خوارج: این اختلافات اغلب ریشه در موضوعات اعتقادی آنان داشت.

آثار و نتایج حضور خوارج در سرزمین کرمان

۱- پیامدهای سیاسی

حضور دسته‌های مختلف خوارج در ایالت کرمان و قیام‌هایی که از جانب آنان علیه خلفای اموی و عباسی شکل گرفت، معضلات زیادی را برای آنان در این ناحیه ایجاد کرد.

۲- پیامدهای اجتماعی - اقتصادی

از جهت اوضاع اجتماعی، آنان به ناامنی و هرج و مرج که پیش از آن به وسیله طوایف بیابانگرد و راهزن و قبایل عرب مهاجر به وجود آمده بود، دامن زدند. هر چند اهداف و مقاصد آنان بیشتر منجر به قتل و عام عاملان دستگاه خلافت می‌شد؛ ولی از جنبه روحی و روانی، تأثیرات منفی از خود بر جای گذاشت و موجب رعب و وحشت مردم می‌شد.

از جهت اوضاع اقتصادی، خوارج از آنجا که دستگاه خلافت امویان و عباسیان را شامل حاکمانی ظالم و ستمگر و حکومت آنها را نیز نامشروع می‌دانستند. با سلطه‌ای که بر نواحی مختلف ایالت کرمان داشتند، مانع از خروج خراج و مالیات مردم این نواحی به سمت عراق و شام می‌شدند. بدین ترتیب به دلیل دامنه گسترده نفوذ خوارج در شهرها و کانون‌های اقتصادی، درآمد و عایدات دستگاه خلافت اسلامی از مالیات و خراج دچار کاهش چشمگیری شد.

۳- پیامدهای دینی

اگرچه اقدامات و تبلیغات بسیاری از جانب خلفای اموی و عباسی برای نشر، اشاعه و گسترش آیین اسلام در این نواحی انجام گرفت؛ ولی این اقدامات آنچنان که باید مؤثر نبود؛ زیرا تا سده چهارم هجری به وجود آتشکده‌هایی در ایالت کرمان اشاره شده است. با این وجود، حضور بلندمدت خوارج در ایالت کرمان و نیز ارتباط نزدیک و همزیستی آنها با اهالی این ناحیه می‌توانست در نشر و گسترش اسلام در این سرزمین مفید باشد. شاید بتوان گفت تأثیر تلاش و کوشش ایشان را در این زمینه، بیشتر از تلاش و فعالیتی دانست که از سوی خلافت امویان و عباسیان، برای گسترش اسلام صورت گرفت؛ اما نکته حائز اهمیت این است که اسلامی که خوارج به دنبال تبلیغ او اشاعه آن بودند از نوع خارجی آن؛ یعنی اسلام افراطی و تندرو بود. شاید بتوان این گونه نتیجه گرفت که حضور اشخاص و گروه‌هایی با دیدگاه خارجی و تندرو تا دوره معاصر در نواحی شرق ایران و بخصوص در سیستان، پاکستان و افغانستان نتیجه و پیامد حضور اندیشه خوارج در این نواحی باشد.

نتیجه‌گیری

۱- شکل‌گیری خوارج به نبرد صفین و ماجرای حکمیت برمی‌گردد. آنان در ادامه مخالفت‌های خود نبرد نهروان را به راه انداختند و پس از شهادت حضرت علی (ع) توانستند شورش‌های خود را علیه خلفای اموی و عباسی سازماندهی کنند. از آنجایی که بسیاری از این شورش‌ها در نواحی نزدیک به خلافت اسلامی راحت‌تر سرکوب می‌شد، آنان نواحی دورتر از خلافت را برای ادامه فعالیت خود انتخاب کردند و ایالت کرمان یکی از مهم‌ترین مقاصد آنان بود.

۲- خوارج ایالت کرمان را به دلایل جغرافیایی مانند دوری از مرکز خلافت و نیز وجود بیابان‌های غیرقابل نفوذ انتخاب کردند و در کنار شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم بر آن دوران از تاریخ کرمان توانستند به تدریج قدرت خود را تثبیت نمایند. طرح شعارهایی مانند برابری و مساوات عامل مهمی در گرایش مردم به خوارج بود.

۳- اگرچه خوارج برای مدت زمان طولانی در ایالت کرمان قدرت‌نمایی کردند اما در نهایت به دلایلی مانند عدم انطباق اصول فکری خود با مقتضیات زمان و نیز عدم وحدت در بین شاخه‌های آن توسط خلافت مرکزی سرکوب شدند.

کتاب‌نامه

- ابن ابی الحدید، فخرالدین ابوحامد (۱۳۷۲). شرح نهج البلاغه، ترجمه غلامرضا لایقی، جلد ۲، تهران: نیستان.
- ابن اسفندیار، بهاء‌الدین محمد بن حسن، (۱۳۶۵)، تاریخ طبرستان، تهران: خاور.
- ابن اثیر، عزالدین (۱۳۷۱)، تاریخ کامل بزرگ ایران و اسلام، ترجمه عباس خلیلی و ابوالقاسم حالت، تهران: مؤسسه مطبوعات علمی.
- ابن حوقل، ابوالقاسم (۱۳۴۵)، صوره الارض، ترجمه جعفر شعار، تهران: انتشارات بنیاد ایران.
- اشعری، ابوالحسن علی بن اسماعیل (۱۳۶۲)، مقالات الاسلامین و اختلاف المصلین، ترجمه مویدی، تهران: امیرکبیر.
- باسورث، ا، ک (۱۳۸۱)، تاریخ سیستان، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- بغدادی، ابومنصور عبدالقاهر (۱۳۵۸)، الفرق بین الفرق، ترجمه محمدجواد مشکور، تهران: انتشارات اشراقی.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۳۳۷)، فتوح البلدان، ترجمه محمد توکل، نشر قطره.
- تاریخ سیستان (۱۳۶۶)، بی‌نام، به تصحیح ملک‌الشعرا بهار، تهران: پدیده خاور.
- حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۳۸۰)، معجم البلدان، ترجمه علی‌نقی منزوی، جلد ۲، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام (۱۳۸۰)، تاریخ حبیب السیر، جلد ۴، تهران: خیام.
- دینوری، ابوحنیفه (۱۳۸۳)، اخبار الطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: اساطیر.
- سمعانی، ابوسعید عبدالکریم تمیمی (۱۹۶۳)، الانساب، حیدرآباد: مطبعة المجلس.
- شهرستانی، ابوالفتح محمد بن عبدالکریم (۱۳۵۰)، الملل والنحل، ترجمه افضل‌الدین صدر ترکه، تهران: اقبال.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵)، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ۱۶ جلد، تهران: اساطیر.
- فرای، ریچارد (۱۳۷۲)، عصر زرین فرهنگ ایران، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: سروش.
- کوفی، ابن‌اعثم (۱۳۸۲)، الفتوح، ترجمه محمد بن مستوفی هروی، تهران.
- مادلونگ، ویلفرد (۱۳۸۱)، فرقه‌های اسلامی، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: اساطیر.
- المبرد، ابوالعباس محمد بن یزید (۱۹۸۹)، الکامل فی اللغة و الادب، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- مفتخری، حسین (۱۳۸۶)، خوارج در ایران، تهران: باز.
- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱)، احسن التقاسیم فی المعرفة الاقالیم، ترجمه علی‌نقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان.
- وزیری، احمد (۱۳۷۵)، جغرافیای کرمان، به کوشش باستانی پاریزی، تهران: ابن‌سینا.
- یعقوبی، ابن واضح (۱۳۶۳)، تاریخ یعقوبی، ترجمه محمدابراهیم آیتی، جلد ۲، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

پروېشگاه علوم انساني ومطالعات فرهنگي
پرتمال جامع علوم انساني